

МАНАСТИРИТЕ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Тодор Овчаров

Още в първите векове на българската държава, с приемането на християнството в българските земи навлиза и монашеството заедно със съответната материална база. Почват да се строят манастири около старите столици Плиска и Преслав. По-късно, в годините на Второто българско царство (края на XII – XIV в.) процесът по строителството на манастири става поинтензивен.

Манастирите от времето на Второто българско царство според местоположението им условно делим на столични и извънстолични. Столичните манастири са разположени в крепостите Царевец и Трапезица и в средновековния жилищен квартал между тях, докато извънстоличните са строени както в широкия ареал около Търновград, така и в други райони на тогавашната българска държава.

I

В крепостта Царевец чрез разкопки са проучени пет средновековни манастира. Като най-ранен се определя този, изграден на най-високата част на хълма и пригоден след 1235 г. за патриаршеска резиденция.

Манастирът е проучван през 1960–1964 г. от Н. Ангелов¹. Установено е, че манастирът е укрепен с крепостна стена, съоръжена с порта, охранявана от две цилиндрични бойни кули. Затруднено е разграничаването на руините на манастирските постройки от руините на сградите от патриаршеската резиденция.

Времеизграждането на манастира не е изяснено. Смята се, че там по времето на цар Калоян са положени мощите на Михаил Воин от Потука. Този факт показва, че през втората половина на XII в. манастирът вече е съществувал.

Манастирската църква е кръстокуполна, с четири свободни подпори, три полукръгли апсиди и нартекс. Тя заема високата, равна част на манастирския двор, като го дели на две неравни части.

В югоизточния ъгъл на крепостта Царевец В. Вълв разкрива през 60-те години на миналия век друг средновековен манастир². От югоизток и югозапад манастирът е защитен от крепостната стена, а от север – от манастирската църква. Църквата е кръстополна, с три скачени апсиди и едноделен притвор. Манастирските постройки са разположени покрай крепостната стена и ограждат малък двор, застлан с пясъчни плочи.

Изграждането на манастира се отнася към края на XII в., а преустройването му – към 70-те години на XIII в.³

През 70-те години на XX в. е проучван от Хр. Нурков и Й. Алексиев третият манастир на хълма Царевец⁴. Манастирската църква, заведена по реда на проучването под №10, е определена като “двуетажна”, с крипта. Стените ѝ са от редуващи се два реда каменни блокчета с по три реда тухлена зидария с бял хоросан⁵.

Според проучвателите манастирът е изграден около църквата към края на XIII или в началото на XIV в.

Покрай крепостната стена са разкрити няколко различни по размери помещения, подредени верижно по права линия, определени като монашески килии. Северно от манастирския двор са разположени игуменарницата и трапезарията⁶. На изток манастирският двор е ограничен от подпорна стена към средновековната улица.

Проучвателите не уточняват оформлението на манастира от юг, където са разкрити основите на три самостоятелни големи сгради. Към манастира е оформена подходяща улична отбивка с няколко каменни стъпала при горния край.

В централната част на северозападния склон на хълма Царевец е разположен четвъртият средновековен манастир. Той е проучван от Хр. Нурков и Ат. Писарев. Площта на манастира е приблизително 900 кв. м.

Манастирският двор има Г-образно оформление, тъй като църквата е разположена в югоизточната му част. Тя е кръстополна от типа “стегнат кръст”, с една полукръгла апсида. Отличава се с редова зидария от каменни блокчета и тухли.

Изследователите на комплекса разграничават четири етапа в неговото изграждане.

Петият средновековен манастир в крепостта Царевец се намира при Лобната скала. Неговото проучване е осъществено от Й. Алексиев⁷. Манастирската църква (№ 21) е кръстополна, с четири вградени подпори и полукръгла апсида. Не е установено наличието на притвор. Входът е поста-

вен на южната стена и извежда в галерия, която покрива дължината на църквата⁸. Манастирският двор е разположен южно от църквата. От юг и от запад е ограден с няколко помещения с неуточно конкретно предназначение. Подходът към манастира е по специална отбивка от основната улица по северозападната тераса на хълма. Площта на манастира е около 460 кв.м, а изграждането му е отнесено към началото на XIV в.⁹

Средновековен манастир е проучван чрез разкопки и при църква № 8 в крепостта Трапезица, където през 1195 г. са положени мощите на св. Иван Рилски¹⁰.

Манастирските сгради са разположени южно от църквата около малък двор. Църквата е еднокорабна, едноапсидна и без притвор. Северно от нея е изграден еднокорабен параклис, а на юг от църквата е оформена галерия с нейната дължина. Северно от параклиса е направена голяма щерна за вода. Изграждането на комплекса датира около средата на XIII в.¹¹

Голям средновековен манастир е разкрит около църквата “Св. Димитър”, на десния бряг на река Янтра, в “Новия град”. Проучването му е дело на Я. Николова и М. Робов¹².

Манастирът има обширен двор, около който са разположени различните манастирски постройки. Църквата е кръстокуполна, с вградени подпори и галерии на север и на юг. Построяването ѝ се отнася към времето на въстанието на Асеневици от 1185 – 1187 г. По-късно южно от нея е изградена втора еднокорабна църква. Изоставянето на манастира е отнесено към 70-те години на XIII в.¹³

Голям средновековен манастир е проучван и около църквата “Св. Четиридесет мъченици”. Проучването на църквата извършва В. Вълков през 70-те години на миналия век¹⁴, а разкопаването на манастира е дело на Ат. Попов¹⁵. В последните години в църквата и района около нея работят и други археолози.¹⁶

Църквата дели манастирския двор на две неравни части. В южната са разкрити три монашески килии, а в северната – множество помещения във верижен план покрай оградната към р. Янтра крепостна стена и към изток.

Манастирската църква е базиликална, с три двойки колони, три полукръгли апсиди и едноделен притвор. Към средата на XIV в. от запад е пристроена костница-мавзолей, почти стъпила върху крепостната стена.

Манастирът е ограден откъм реката с крепостна стена с полукръгли и четириъгълни кули. В северозападната част на манастирския двор е разкрит

църква-крипта, датираща от XII – XIII в. Според издирения археологически материал в манастира е установена различна по време трудова дейност¹⁷.

По писмени данни са известни още два средновековни български манастира в т.нар. “Нов град” Единият се намира при църквата “Св. Богородица Темнишка”, а другият – при църквата “Св. св. Петър и Павел”. И двата манастира досега не са проучвани чрез разкопки.

II

Част от извънстоличните средновековни манастири – тези, разположени в хинтерланда на Търновград, делим на проучвани и непроучвани по археологически път. Към проучваните манастири отнасяме: “Св. Преображение Господне”, “Св. Троица”, “Св. Йоан Предтеча” недалече от гр. Бяла Черква и старият Килифаревски манастир.

Старият манастир “Св. Преображение Господне” се намира на около 500 м южно от строения по-късно, през периода на Възраждането, манастир. Проучван е сондажно през 1952 г. от Я. Николова¹⁸ и през 1991 – 1992 г. от Й. Алексиев и К. Попконстантинов¹⁹. И в двата случая е разкопан манастирският параклис, от който при последните разкопки са свалени и пренесени в Регионалния исторически музей в гр. Велико Търново добре съхранени стенописи. Манастирът е известен с името Шишманов манастир и основаването му се отнася към средата на втората половина на XIV в.²⁰

Старият манастир “Св. Троица” е в района на жп гара Самоводене. Неговото изграждане се отнася към 1070 г.²¹ Има и предположение, че е основан от цар Иван Шишман. Смята се, че там започва своята работа известната по-късно Търновска книжовна школа²².

В началото на XX в. К. Шкорпил проучва манастирската църква²³. В султански ферман от 1831 г. старият манастир е наречен “Равен”, защото е построен в ниско и равно място, докато новият е назован ”Пролом”, тъй като е разположен в пролома на р. Янтра. Старият манастир е разрушен около 1800 г., а новият е изграден след 1831 г., когато е издаден цитираният султански ферман.

Старият Килифаревски манастир “Рождество Богородично” е разположен в средновековна крепост на билото на хълма източно от днешния манастир. Теренно е проучван през 1942 г. от Н. Станев²⁴, през 1956 г. от архимандрит Инокентий²⁵ и през 70-те години на миналия век от Я. Николова и М. Робов²⁶.

При последните проучвания са разкрити две еднокорабни църкви, манастирският двор с каменната ограда и различни сгради, определени като игуменарница, трапезария, скрипторий и монашески килии²⁷.

На 4 км южно от гр. Бяла Черква е разположен старият манастир “Св. Йоан Предтеча”. През 1899 г. са проведени археологически разкопки и са разкрити основите на манастирската църква и гробове от манастирския некропол²⁸.

Към непроучваните чрез разкопки средновековни манастири в околностите на Търновград отнасяме манастира северозападно от кв. Чолаковци във В. Търново, манастира в двора на завод “ТЕРЕМ-Ивайло” южно от града, манастира “Св. Богородица Пътеводителка” на северния склон на хълма Света гора, стария Присовски манастир, стария Мердански манастир, двата Бебровски манастира, Капиновския манастир “Св. Никола”, Плаковския “Св. Илия”, Петропавловския манастир над гр. Лясковец и стария Батошевски манастир²⁹.

За някои от тези манастири информацията е придобита при различни изкопни работи, за други се знае от писмени извори, а за трети се съди по предания и дори по названията на местности в района.

Преданията са източник на информация относно средновековните български манастири в землищата на селата Кесарово, Орловец, Средно село, Горско ново село, Шемшево, Михалци и гр. Дебелец³⁰.

Освен в хинтерланда на средновековния Търновград манастири през Второто българско царство има още в Софийско, в Родопите, в Сливенско, в югозападните български земи и на други места из средновековната българска държава.

В Софийската Мала Света гора като средновековни са известни: Рилският манастир “Св. Богородица”³¹, Драгалевският “Света Богородица”³², Кремиковският манастир³³, Погановският “Св. Й. Богослов”, Трънският “Св. Архангел Михаил”³⁴ и Земенският манастир³⁵.

В Родопите като средновековни се смятат манастирите: Бачковският “Св. Богородица”³⁶, Мелнишкият “Св. Никола”³⁷, Роженският “Рождество Богородично”³⁸ и Куленският манастир³⁹.

В Сливенската Света гора средновековни са: Епикерниевият, Сотирският манастир⁴⁰ и манастирът в Парория⁴¹.

По писмени извори като средновековни в Северозападна България се сочат Видинският манастир “Св. Никола”⁴², Арчарският и Раковишкият

манастир⁴³, манастирът “Ястреб”, недалече от гр. Ловеч⁴⁴ и “Св. Троица” – край гр. Враца⁴⁵.

Също така през Второто българско царство функционират манастирите “Св. Пантелеймон” в Охрид и “Св. Й. Предтеча” до гр. Прилеп⁴⁶.

Научен интерес представляват и скалните манастири по р. Русенски Лом и притоците ѝ⁴⁷, но техният детайлен анализ оставяме като предмет на друга разработка.

За представените тук средновековни български манастири информация черпим предимно от писмените извори и от народните предания. Всичките манастири от Второто българско царство са ограбени и сринати със земята по време на османската агресия в края на XIV в. или по-късно – през годините на османското владичество. Някои от тези средновековни манастири впоследствие са възстановявани от народа и повторно разрушавани от османските поробители, но въпреки това спомените за тях са запазени в народната памет. Наш дълг е да работим за тяхното проучване и за разкриване на тяхната народополезна дейност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов. Т. 2. С., 1982, с. 5 и 6.

² Вългов, В. Археологически проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966 – 1969 г. – В: Царевград Търнов. Т.5. С., 1992, 84–102, обр. 60–80.

³ Пак там, с. 96.

⁴ Алексиев, Й. Търновските манастири на Царевец. – ГМСБ, XX, 1995, с. 86.

⁵ Пак там, с. 76.

⁶ Пак там, с. 77.

⁷ Нурков, Хр, Ат. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – ГМСБ, V, 1979 г., 42–45.

⁸ Пак там.

⁹ Алексиев, Й. Църква №21 на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1976, кн. 2, 53–62.

¹⁰ Алексиев, Й. Търновските манастири на Царевец, с. 88, табл. Va.

¹¹ Пак там, с.79.

¹² Алексиев, Й., Р. Анчева. Разкопки на църква №8 на Трапезица. – АОР през 1992. В.Търново, 1994, с. 104.

¹³ Алексиев, Й. За светците-покровители на столичния Търнов. – Търновска книжовна школа. Т. 7, 2002, с. 413.

- ¹⁴ **Николова, Я.** Църквата “Св. Димитър Солунски”. – Велико Търново, бр. 1975, с. 5; **Робов, М.** Храмът на Асеновци. – Велико Търново, бр. 1983, с. 12.
- ¹⁵ **Робов, М.** Нови данни за строителната хронология в района източно на хълма Трапезица в Търново. – ГМСБ, 1995, с. 65.
- ¹⁶ **Вългов, В.** Новите разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. – Археология, 1974, кн. 2, 37–54.
- ¹⁷ **Попов, Ат.** Търновската “Велика лавра”. Царевград Търнов. С., 1985, 113–134.
- ¹⁸ Окончателна публикация все още няма.
- ¹⁹ **Попов, Ат.** Търновската “Велика лавра”, с. 123.
- ²⁰ **Николова, арх. Тунев.** Търново. Пътеводител. С., 1957, 33.
- ²¹ **Попконстантинов, К., Й. Алексиев.** Разкопки на стария Преображенски манастир. – АОР през 1991 г. С., 1992, 122–124.
- ²² **Драганова, Т., Сн. Попова, Й. Димитров.** Велико Търново. Пътеводител. С., 1984, с. 103.
- ²³ **Цончев, Д.** Водач на старините във Велико Търново. В. Търново, 1933, с. 82.
- ²⁴ **Чавръков, Г.** Български манастири. С, 2000, с. 65.
- ²⁵ **Шкорпил, К.** План на старата българска столица В.Търново. – ИБАД, 1910, с. 150, обр. 16,4.
- ²⁶ **Станев, Н.** История на Търновската подбалканска котловина. С., 1942, с. 298.
- ²⁷ **Архимандрит Инокентий.** Историческото минало на Килифаревския манастир. – Духовна култура, 1965, кн. 10–11, 15–17.
- ²⁸ **Драганова, Т.** Бяла Черкова. С, 1984, с. 19 и 20.
- ²⁹ **Овчаров, Т.** Средновековни манастири около Търновград. – Духовна култура, 1993, кн. 6, с. 10-18.
- ³⁰ **Овчаров, Т.** Средновековни обекти във Великотърновско. В.Търново, 2001, с. 152.
- ³¹ **Михайлов, Ст.** Екскурзия из българските старини. С., 1959, 215–220.
- ³² **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 90.
- ³³ **Михайлов, Ст.** Цит. съч., с. 197 и 198.
- ³⁴ **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 98 и 99.
- ³⁵ **Миятев, Кр.** Погановският манастир. С., 1936, с. 22; **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 103.
- ³⁶ **Михайлов, Ст.** Цит. съч., с. 245.
- ³⁷ Мелник. Т.1. С., 1985.
- ³⁸ **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 106.
- ³⁹ Енциклопедия България. Т. 1982, с. 639.

- ⁴⁰ **Табаков, Ст.** Опит за история на град Сливен. С., 1911, с. 185 и 186.
- ⁴¹ **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 75.
- ⁴² Пак там, с. 84 и 85.
- ⁴³ Енциклопедия България. С, 1986, с. 698.
- ⁴⁴ **Чавръков, Г.** Цит. съч., с. 86.
- ⁴⁵ **Иванова, В.** Два надписа на Асеновци: Батошевският и Врачанският. – ИАИ, 1946, 135–143.
- ⁴⁶ **Чавръков, Г.** Цит. съч., 106–108.
- ⁴⁷ **Василиев, Ас.** Ивановските стенописи. С, 1954; **Чавръков, Г.** Цит. съч., 71–73.

THE MONASTERIES OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM

SUMMARY

The monasteries dating back to the time of the Second Bulgarian Kingdom (12th-14th centuries) could be classified into two groups: monasteries situated in the capital of the state and monasteries situated in the country.

The capital monasteries were erected within the walls of the fortresses Tsarevets and Trapesitsa and in the quarter named “The New Town”.

The country monasteries could be divided into two subgroups: some were situated in the hinterland of Tirnovgrad and others - in the other regions of the medieval Bulgarian State.

Presenting the medieval Bulgarian monasteries the author accentuates on those that have been excavated and studied.